

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26414>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Romeinse latrines in de legioensvesting te Nijmegen en enkele andere militaire versterkingen

– J.K. Haalebos –

Het Romeinse leger wordt geprezen om zijn discipline, organisatie en zorg voor de manschappen. Meestal wordt bij dit laatste vooral gedacht aan de bevoorrading en de medische verzorging die archeologisch gezien tot uitdrukking komen in de aanwezigheid van *horrea* (opslagruimten) en *valetudinaria* (ziekenhuizen). Veel minder aandacht wordt er gewoonlijk geschonken aan waterleidingen, rioleringen en toiletten.

Het handboek over de gebouwen van Romeinse legioensvestingen van H. von Petrikovits heeft aan twee bladzijden genoeg voor deze onderwerpen. De afgebeelde plattegronden van latrines tonen weinig karakteristieke, langgerekte rechthoekige bouwsels. De functie hiervan wordt meestal pas duidelijk door de ligging in het kamp, pal tegen de verdedigingsmuur en eventueel door de aanwezigheid van aan- en afvoerleidingen voor water.

Het instructiefste voorbeeld is de latrine in de westelijke hoek van de vesting te Caerleon (*Isca*) in Zuid-Wales. Het betreft een rechthoekig gebouw (circa 4 x 9 meter), geflankeerd door een wigvormige ruimte dat een reservoir voor spoelwater zou hebben bevat. Langs drie van de vier wanden loopt een stenen riool met afgeronde hoeken. Een gedeelte van een tweede latrine is waargenomen in de zuidelijke hoek van de legerplaats. Men neemt aan dat dergelijke voorzieningen bestemd waren voor telkens zo'n 1000 man.

Meer informatie over de inrichting geven enkele latrines in de kampementen van de *auxilia* (hulptroepen), vooral die in het *castellum* (fort) Housesteads (*Vercovium*) bij de muur van Hadrianus (afb. 21). Dit wat kleinere gebouw van ongeveer 5 x 2.5 meter is eveneens vlak bij een hoektoren gelegen. Hier is niet alleen de afvoer bewaard gebleven, maar ook de ondersteuning van de houten zitplaatsen. Tevens zijn nog delen van de vloer zichtbaar met een goot voor schoon water en twee stenen wasbekkens, die op een loden waterleiding aangesloten moeten zijn geweest. In een tweede periode is tegen de hoektoren een waterreservoir van stenen platen gebouwd, dat kon worden gebruikt om de toiletten door te spoelen.

Ook in de van hout en aarde gebouwde forten zijn latrines gevonden. Vaak bestaan deze slechts uit een grote kuil. Merkwaardig is een gebouw in het Claudische *castellum* van Hod Hill in Zuidwest-Engeland. Hier bevond zich een reeks van tien kleine kamers. Water is in het hooggelegen Hod Hill schaars en sporen van afvoergreppels ontbreken. Waarschijnlijk beschikte men hier over tonnen of amforen, die door corveeploegen uit het fort verwijderd moesten worden. Dergelijke ongetwijfeld weinig geliefde werkzaamheden zijn bekend uit een Egyptische papyrus, die vermeldt dat een soldaat Longinus op 2 oktober van het jaar 87 gedetacheerd was *ad stercus* (bij de stront).

Uit de opgravingen te Hod Hill blijkt bovendien dat officierswoningen, die aan het uiteinde van de manschapsbarakken lagen, met meer luxe waren ingericht. Enkele van deze officierswoningen beschikten kennelijk over een privaat dat door middel van een greppel was verbonden met een zinkput buiten het huis.

afb. 21. De met sneeuw bedekte latrine in het castellum (fort voor hulptroepen) te Housesteads (Noord-Engeland).

Nijmegen

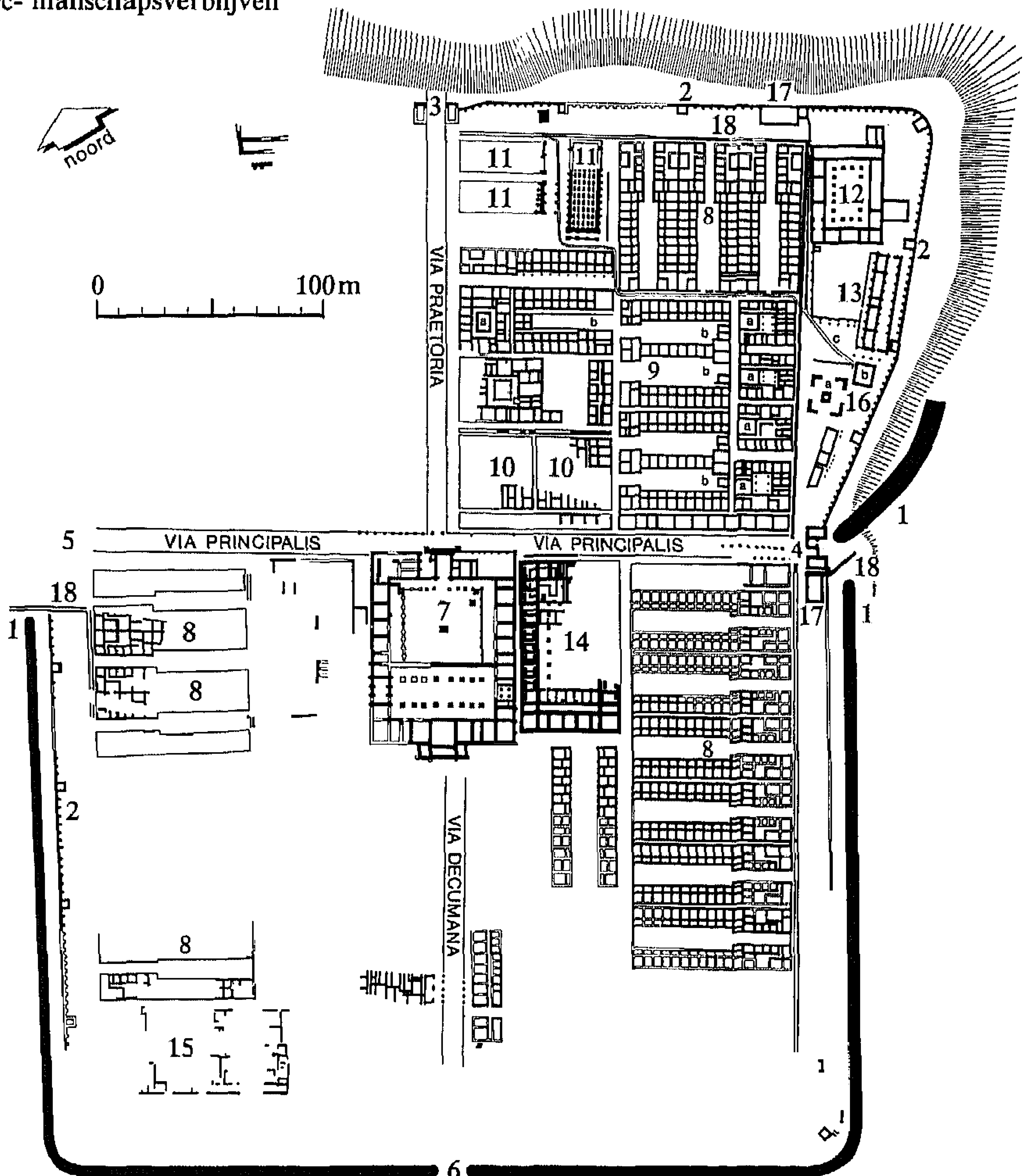
De latrine tegen de noordelijke muur van de Nijmeegse *castra* (afb. 22) schijnt voor het eerst als zodanig te zijn herkend door H. von Petrikovits. Het belangrijkste argument daarbij is, behalve de ligging tegen de vestingmuur, dat de waterleiding op deze plek eindigt. De leiding werd gevoed vanuit een circa 250 meter zuidelijker gelegen reservoir.

Watertoevoer is een belangrijk aspect bij de aanleg van legerplaatsen. De militaire handboeken schenken hieraan dan ook enige aandacht. Bronwater genoot de voorkeur, maar waar dit ontbrak en evenmin via leidingen was aan te voeren, moest men genoeg nemen met putten. De Nijmeegse legioensvesting beschikte - voor zo ver bekend - slechts over één enkele put. Deze was dermate diep dat, ondanks de grote inspanning van de opgravers, de bodem niet is bereikt. Vanuit deze put werd het water waarschijnlijk met pompen of schepemmers in het zojuist genoemde reservoir overgebracht. De buizen van de waterleiding waren gedeeltelijk van lood, gedeeltelijk van hout. Van deze laatste zijn alleen de ijzeren verbindingstukken bewaard gebleven. De buizen maakten het mogelijk het water onder druk verder te leiden, wat noodzakelijk was omdat het terrein in noordelijke richting licht opliep. Naast de latrine lijkt een tweede reservoir te hebben gelegen, waarin water uit de leiding werd verzameld om het toilet regelmatig door te spoelen.

Een tweede latrinegebouw kan men herkennen naast de oostelijke poort. Een

afb. 22. De laat-Flavische uit steen opgetrokken legioensvesting van Nijmegen (periode 5).

1 - gracht	10 - huis van een hoofdofficier (<i>tribunus</i>)
2 - ommuring met steunberen en torens	11 - magazijn (<i>horreum</i>)
3 - hoofdboort (<i>porta praetoria</i>)	12 - magazijn (?) of werkplaats (?)
4 - oostelijke poort (<i>porta principalis dextra</i>)	13 - werkplaats (<i>fabrica</i>)
5 - niet opgegraven westelijke poort (<i>porta principalis sinistra</i>)	14 - groot gebouw (magazijn?) met daaronder drie oudere gebouwen
6 - plaats van de zuidelijke poort (<i>porta decumana</i>)	15 - sporen van een bedrijfsgebouw (?)
7 - hoofdkwartier (<i>principia</i>)	16a- waterput
8 - manschapsbarakken (<i>centuriae</i>)	16b- waterreservoir (<i>cisterna</i>)
9a- barakken van de eerste <i>cohors</i>	16c- waterleiding van loden en houten buizen
9b- woningen van de <i>centuriones</i>	17 - toilet (<i>la(va)trina</i>)
9c- manschapsverblijven	18 - riool (<i>cloaca</i>)

merkwaardige fundering buiten de poort wijst op de aanwezigheid van het toilet. Aanvankelijk werd de fundering beschouwd als het restant van een muur, die op een unieke manier de doorgang van de poort zou hebben beschermd. Het verdient echter de voorkeur hierin een stuk riool te zien, evenals in de zogenoemde scheidingsmuur langs de barakken. Dat deze laatste fundering werkelijk de onderkant is van een gemetselde goot werd in 1974 duidelijk aan de westelijke zijde van de legerplaats, waar resten zijn aangetroffen van de bakstenen vloer van dit afvoerkanaal. Tevens is daar geconstateerd dat het rioolwater in westelijke richting uit het kamp werd geleid tot minstens 300 meter buiten de vestingmuur. De positie van de beide Nijmeegse latrines duidt erop dat ze elk bestemd waren voor circa 1000 soldaten.

Alphen aan den Rijn

Privaten van officieren zijn in Nederland bekend uit Utrecht, Valkenburg (Zuid-Holland) en Alphen aan den Rijn. In Alphen aan den Rijn (Albaniana) bevond de latrine zich aan het uiteinde van een houten gebouw, waarvan de staanders en de nog circa 50 centimeter hoge vlechtwanden uitstekend waren geconserveerd door het grondwater. De eigenlijke toiletruimte had de vorm van een rechthoekig vertrek van 0.80 x 1.00 x 2.50 meter en beschikte over een houten vloer. Door de korte zuidelijke wand was een uitgeholde elzestam als goot naar buiten gelegd. Deze stond haaks op een langere goot van dezelfde houtsoort. Het vermoeden dat het hier om een privaat gaat, werd versterkt door de grote hoeveelheid organisch materiaal dat om en in de beide goten is aangetroffen.

Voeding

De prut uit de goten in Alphen aan den Rijn leverde de basis voor het onderzoek naar een van de belangrijke aspecten van Romeinse latrines: de voeding en de gezondheid van de gebruikers. Er werden grote hoeveelheden graan gevonden, emmertarwe (*Triticum dicocum*) en spelttarwe (*Triticum spelta*), en voorts duivebonen, kruiderijen, waaronder koriander, selderij en dille, en geïmporteerde vruchten zoals olijven, vijgen, druiven en perziken. Daarnaast konden aan de hand van de graten verschillende zoetwatervissen worden gedetermineerd en werden er schelpen gevonden van oesters en mosselen. Tussen deze resten bevonden zich eitjes van enkele soorten darmparasieten en grote hoeveelheden korentorren, die te zamen met het graan naar binnen moeten zijn gekomen. Wormen zijn ook in andere latrines wel geconstateerd. Naast de zaden is in Alphen het stuifmeel bestudeerd. Dit leverde een rijkere verscheidenheid aan graansoorten en kruiden op.

Het voedselpatroon zoals dat uit het onderzoek in Alphen aan den Rijn naar voren komt, toont grote overeenkomst met het beeld dat de officierslatrines van de Augusteïsche legerplaats in Oberaden bieden, speciaal voor wat betreft de uit het zuiden geïmporteerde vruchten en kruiden. Als extra bijzonderheid zijn daar enkele peperkorrels te vermelden. De inhoud van manschapslatrines is nergens uitvoerig geanalyseerd, zodat uitspraken over een eventueel verschil in voeding tussen soldaten en officieren tot nu toe niet mogelijk zijn.